

Analysis of Discourse Works of Religious Intellectuals in the Islamic Revolution Process Based on the Theory of James Paul J

Mohammad Rahimian¹
Abbas Keshavarz Shokri^{2*}

Received on: 28/08/2022
Accepted on: 24/01/2023

Abstract

The main goal of this article^{**} is to analyze the content of discourse works of religious intellectuals using James Paul Jay's discourse analysis theory. During the Islamic revolution, religious intellectuals referenced books such as Holy Quran and the Evolution of Living Beings, Yes, Brother, It Was Like That, and The Recognition of the Iranian-Islamic Identity. Author aims to explore the analysis of the content of discourses by religious intellectuals during the Islamic revolution based on James Paul Jay's theory. The method employed in this article is discourse analysis using James Paul Jay's theory, which is specialized in describing text structures, identifying linguistic elements, and analyzing their relationships. The findings reveal that religious intellectuals' works and books address key concepts such as monotheism, resurrection, East-West conflicts, Eastern dependence on Western products, and the hardships faced by laborers in constructing the Egyptian pyramids. Additionally, concepts like worldly worshippers, God worshippers, Abu Dhar Ghaffari, Abu Ali Sina, Hallaj, Westernized Adam as an identity, national identity, alienation, Western and Eastern countries, and identity formation are discussed. The article also delves into the relationships between religious and modern groups, prophets and philosophers, society and religion, and Western and Eastern nations. Furthermore, it explores connections between objects and phenomena, actions of Shiite clergy in revolutionary movements, and critical perspectives on Islamic scholars' arguments regarding monotheism and science. Lastly, it examines human discourse on beliefs, evolution of living beings, historical impacts on culture, and how individuals interact with technology.

Keywords: Islamic revolution, religious intellectual, discourse analysis, modern thinkers, new thinkers, James Paul J.

1. Ph.D student of Islamic Revolution Political Studies, Shahed University, Tehran, Iran.
(Email: rahimian@shahed.ac.ir).

2*. Professor of Political Science, Department of Political Studies of the Islamic Revolution, Shahed University, Tehran, Iran. (Corresponding Author: keshavarz@shahed.ac.ir)

** (This article is taken from a Ph.D thesis in the Department of Political Studies of the Islamic Revolution at Shahed University)

تحلیل محتوای آثار گفتمان روشنفکران دینی در فرایند انقلاب اسلامی بر اساس نظریه جیمز پل جی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۴

محمد رحیمیان^۱

عباس کشاورز شکر^{۲*}

چکیده

هدف اصلی مقاله حاضر^{**} تحلیل محتوای آثار گفتمان روشنفکران دینی با استفاده از روش نظریه تحلیل گفتمان جیمز پل جی است. در فرایند انقلاب اسلامی روشنفکران دینی از کتبی همچون راه طی شده، غرب زدگی، در خدمت و خیانت روشنفکران، قرآن مجید و تکامل موجودات زنده، آری برادر چنین بود و بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی بهره گرفتند. نویسنده در این مقاله در پی پاسخ به این سؤال است که تحلیل محتوای آثار گفتمان روشنفکران دینی در فرایند انقلاب اسلامی بر اساس نظریه جیمز پل جی به چه صورت می‌باشد؟ روش مورداستفاده در این مقاله روش تحلیل گفتمان با استفاده از نظریه تحلیل گفتمان جیمز پل جی است. نظریه گفتمان پل جی یکی از تخصصی‌ترین نظریه‌ها در تشریح ساختار یک متن و دستیابی به عناصر زبانی آن و ارتباط بین این عناصر است. یافته‌ها نشان می‌دهد با توجه به هفت سؤال نظریه پل جی در آثار و کتب روشنفکران دینی در سؤال نخست نویسندگان گزاره‌های همچون توحید، قیامت، کشمکش میان غرب و شرق و وادادگی شرق نسبت به محصولات غرب و رنج بردگان جهت ساخت اهرام مصر را مهم و برجسته ساخته‌اند. در سؤال دوم مفاهیمی همچون دنیاپرستان، خداپرستان، ابوذر غفاری، ابوعلی سینا، حلاج، ناسیون، ملیت، الیناسیون، ممالک غرب، ممالک شرق و آدم غرب‌زده را به‌عنوان یک هویت نشان می‌دهد. در سؤال سوم رابطه دسته متدین و دسته متجدد، رابطه پیغمبران با فلاسفه و دانشمندان، رابطه جامعه و دین، رابطه میان ممالک غرب و شرق را توضیح می‌دهد. در سؤال چهارم برقراری پیوند میان اشیاء و پدیده‌ها همچون ریش، عبا، عمامه، انگشتر، بت‌پرستی، ارواح، الیناسیون فکری و اندیشه روشنفکران، پیوند میان ابزارهای دستی و قدیمی روستاها با ماشین‌آلات جدید شهری را شرح می‌دهد. در سؤال پنجم کنش روحانیت شیعه در حرکات‌های انقلابی، کنش منفعلانه روحانیت در نهضت ملی پس از شهریور ۱۳۲۰، کنش‌های ناشی از غرب‌زدگی مردم در برابر مسائل شهری را توضیح می‌دهد. در سؤال ششم نگاه منفی و انتقادی به استدلال‌های علما و فقهای اسلام نسبت به رابطه توحید و علم، سیاست عوام‌زدگی در اسلام، سیاست بازگشت به خویش در تاریخ ایران را مهم و مثبت قلمداد می‌کند. در سؤال هفتم گفتمان بشر مبنی بر اعتقاد همیشگی بشر به خالق، گفتمان مبتنی بر تکامل تدریجی موجودات زنده، گفتمان دو قرن اول ایران اسلامی و تأثیر آن بر فرهنگ، خلق‌وخوی و رفتار، گفتمان نحوه مواجهه مردم با ماشین مناسب و دارای امتیاز هستند.

واژگان کلیدی: انقلاب اسلامی، روشنفکر دینی، تحلیل گفتمان، نواندیشان متجدد، نواندیشان مجدد، جیمز پل جی.

(صفحه ۱۸۷-۱۸۶)

۱. دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

(rahimian@shahed.ac.ir)

۲*. استاد علوم سیاسی گروه مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

(نویسنده مسئول: keshavarz@shahed.ac.ir)

** (این مقاله مستخرج از رساله دکتری در گروه مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی در دانشگاه شاهد است)

مقدمه

در فرایند انقلاب اسلامی، گفتمان‌های متعددی وجود داشت که هر یک از طریق ابزار رسانه‌ای خود مطرح شده و در ایجاد انقلاب اسلامی نقشی مؤثر ایفا کرده‌اند. شناخته‌ترین این گفتمان‌ها، گفتمان‌های چپ و مذهبی بودند که هر یک مخاطبان و سخنگویان و ابزار تبلیغی خاص خود را داشتند. هر یک از دو گفتمان مذهبی و چپ از اندیشمندان و نیروهای فکری خود برخوردار بودند و آثارشان نقش مهمی بر خوانندگان و مخاطبان باقی گذاشته بود. از جمله کتاب‌های گفتمان اسلامی می‌توان به آثار افرادی همچون امام خمینی (ره)، (ولایت فقیه؛ حکومت اسلامی)، مرتضی مطهری (نهضت‌های اسلامی صدساله اخیر)، محمدحسین بهشتی (مبارز پیروز در عاشورا)، سید محمود طالقانی (از آزادی تا شهادت)، نعمت‌الله صالحی نجف‌آبادی (شهید جاوید)، مهدی بازرگان (راه طی شده)، یدالله سبحانی (قرآن مجید و تکامل موجودات زنده)، علی شریعتی (بازشناسی هویت ایرانی و اسلامی)، جلال آل احمد (در خدمت و خیانت روشنفکران)، جلال آل احمد (غرب‌زدگی)، علی شریعتی (آری برادر چنین) و غیره اشاره کرد.

هر یک از کتب فوق نقش مهمی در فرایند و شکل‌گیری اندیشه‌های انقلابی متفاوت در میان متخصصان و احزاب سیاسی انقلابی داشته است چراکه در جو انقلابی دهه منتهی به انقلاب اسلامی، هر اثری از جمله کتاب، رمان، شعر، جزوه، نوار کاست، سخنرانی که جوانان را به لحاظ روانی و ادراکی تحریک به انقلاب می‌کرد مورد استقبال عموم قرار می‌گرفت؛ اما در این بازه زمانی کتاب به‌عنوان مهم‌ترین خوراک فکری این گفتمان‌ها بود و ابزاری جهت هژمونی گفتمان‌های انقلابی در میان جریان‌های مذهبی، ملی‌گرا و مارکسیست به شمار می‌رفت. لذا پرواضح است ابزار کتاب بین همه مبارزان وجه مشترک داشت.

گفتمان مذهبی شامل دو خرده گفتمان مذهبی نواندیشی مجدد و نواندیشی متجدد می‌شد. هردوی این خرده گفتمان‌ها تلاش می‌کردند تصویری انقلابی از اسلام به نمایش بگذارند و جوانان انقلابی را از گرایش به مارکسیسم به‌عنوان تنها ایدئولوژی انقلابی بازدارند. نواندیشان مذهبی مجدد با استناد به منابع دینی موجود به بازاندیشی در مسائل سیاسی و اجتماعی و حتی عبادی می‌پرداختند و آن‌ها را با نگاه جدیدی مطرح می‌کردند. اینان در تعارض بین دین و مدرنیته اصل را بر دین می‌گذاشتند و با طرح مسائلی همچون دین انقلابی، حکومت اسلامی، دخالت مذهب در سیاست، مشارکت زنان در جامعه و انقلاب، از سنت مداران مذهبی فاصله می‌گرفتند. از سوی دیگر نواندیشان مذهبی متجدد نیز

به دنبال آشتی دادن تجدد و دین بودند و در تعارض میان تجدد و دین، اصل را بر تجدد می‌گذاشتند و تلاش می‌کردند دین را با تجدد منطبق کنند. به همین خاطر تأکید پژوهش حاضر بر روی آثار و کتب خرده‌گفت‌مان نواندیشان مذهبی متجدد است که در مفهومی عام و کلی‌تر تحت عنوان روشن‌فکران دینی شناخته می‌شوند. از جمله نواندیشان مذهبی متجدد (روشن‌فکران دینی) می‌توان به آثار افرادی همچون مهدی بازرگان (راه طی شده)، یدالله سبحانی (قرآن مجید و تکامل موجودات زنده)، علی شریعتی (بازشناسی هویت ایرانی و اسلامی)، جلال آل احمد (غرب‌زدگی)، در خدمت و خیانت روشن‌فکران (جلال آل احمد)، علی شریعتی (آری برادر چنین بود) و غیره اشاره کرد.

در خصوص اهمیت گفت‌مان روشن‌فکری دینی بایستی اشاره داشت که گفت‌مان مذهبی (نواندیشان مجدد) و گفت‌مان چپ، رهبران فکری و کتب تأثیرگذار منحصر به خود را دارا بودند اما در این میان کسانی بودند که ریشه و عقبه مذهبی داشتند ولی همزمان نگاه و رویکرد جدیدتری به مسائل و پدیده‌های سیاسی و اجتماعی داشتند و در گفت‌مان مذهبی (نواندیشان مجدد) قرار نمی‌گرفتند و همچنین به سبب تفکر و منش مذهبی آنها نمی‌توان در دسته گفت‌مان چپ قرارشان داد. به همین خاطر این گروه به دنبال گفت‌مانی بودند تا مطالبات سیاسی و اجتماعی آنها را با نگاه مذهبی نمایندگی کند و گفت‌مان روشن‌فکری دینی مناسب‌ترین پناهگاه برای این گروه به شمار می‌رفت.

با توجه به مطالب فوق و مشخص شدن نقش کتاب‌های تأثیرگذار در هژمونی گفت‌مان‌های انقلابی در فرآیند انقلاب اسلامی، مقاله حاضر به دنبال تحلیل محتوای آثار گفت‌مان روشن‌فکران دینی در فرآیند انقلاب اسلامی با استفاده از روش نظریه تحلیل گفت‌مان جیمز پل جی است. با مشخص شدن مضامین گفت‌مانی این کتاب‌ها، ماهیت و فلسفه جهت‌گیری‌های جریان‌های سیاسی حاضر در فرآیند انقلاب اسلامی مبرهن و حتی چرایی کنش‌های آنها پس از پیروزی انقلاب برای مخاطبان روشن خواهد شد. همچنین مضامین و محتوای اصلی گفت‌مان‌های اصلی انقلابی هویدا و ابزاری برای ارزشیابی این جریان‌های فکری به دست خواهد آمد. برای رسیدن به چنین اهدافی سؤال اصلی پژوهش حاضر آن است که تحلیل محتوای آثار گفت‌مان روشن‌فکران دینی در انقلاب اسلامی بر اساس روش نظریه جیمز پل جی به چه صورت است؟

الف - مرور پیشینه پژوهش

خورسندیان (۱۳۸۷) در مقاله خود با عنوان نواندیشی اجتهاد محور و روشن‌فکری معاصر به

تحلیل جریان نواندیشی در تاریخ ایران در حوزه‌های فقه و اجتهاد می‌پردازد؛ و سعی دارد با بیان مختصری از تاریخ روشنفکری، شاخص‌های نواندیشی حوزوی را نام ببرد. نویسنده مقاله اشاره دارد که نواندیشی مبتنی بر فقاقت و اجتهاد تشیع نه تنها در مهم‌ترین عرصه‌های فعالیت روشنفکری، بلکه همواره جریان مرجع و اساسی بوده است. ویژگی‌های نواندیشی شریعت محور از وحید بهبهانی تا امام خمینی (ره) را شامل مواردی چون محوریت فقه، اتصال تاریخی، ارائه اندیشه درون معرفتی، خردگرایی، مردمی بودن و پذیرش عامه، مجاهدت و انقلابی‌گری، اتکا به معنویت، اهتمام به گفتگو و اصلاح سیاسی و اجتماعی به جای اصلاح دینی می‌دانند.

مسعودی (۱۳۸۸)، در مقاله خود با عنوان مطهری و نواندیشی دینی به موضوع انحطاط و احیای تمدن اسلامی اشاره می‌کند. ایده اصلی این پژوهش مسئله سنت و تجدد می‌باشد. نویسنده معتقد است در مواجهه با این ایده، دو رویکرد دیده شد. عده‌ای دنبال‌رو رفتاردرمانی و گروهی به طرفداری از شناخت درمانی پیوستند. پیروان گروه دوم معتقدند برای حل مشکلات جامعه اسلامی بایستی تفکرات دینی و مذهبی پالایش و تغییر کند. شهید مطهری پیرو این گروه است درعین حال الگوی نواندیشی و شناخت درمانی وی ویژگی‌های خاصی خود را دارد. شهید مطهری به‌نوعی از شناخت درمانی پالایشی و پیرایشی با توسل بر اصول و مبانی ثابت دینی و با تکیه بر عقلانیت اجتهادی تمایل دارد. ایشان تلاش دارد در این مدل بین امر متغیر و ثابت و نیز بین سنت و تجدد تعادل برقرار نماید. امام‌جمعه زاده (۱۳۸۶)، در مقاله خود با عنوان بررسی تحلیل ایدئولوژیک کردن دین از نگاه دکتر علی شریعتی می‌نویسد از دستاوردهای علی شریعتی ایدئولوژیک کردن دین است که نقش به‌سزایی در پیروزی انقلاب اسلامی و حرکت توده‌های ایران داشت. این ایده در اوایل پس از انقلاب اسلامی نیز آبخور روشنفکران دینی بود و بسیاری از احزاب و گروه‌ها از این ایده و جهان‌بینی ارزشی حمایت می‌کردند.

ب- مبانی نظری و روش

گفتمان نظامی است که به مخاطب می‌گوید چگونه زبان را در موقعیت‌های کاربردی یا بافته‌ای خاص درک کرده و به کاربرد (براون و یول، ۱۹۸۳). تحلیل گفتمان عبارت است از فراتر رفتن از صورت‌های قابل‌رؤیت زبان و رسیدن به زمینه‌های اجتماعی و کشف رابطه‌ی متقابل میان زبان و فرایندهای اجتماعی (فاضلی، ۱۳۸۳: ۸۴). به بیان دیگر تحلیل گفتمان مطالعه زبان در کاربرد واقعی آن در جهان است؛ یعنی مطالعه زبانی که نه فقط برای بیان چیزها به کار می‌رود، بلکه برای انجام چیزها

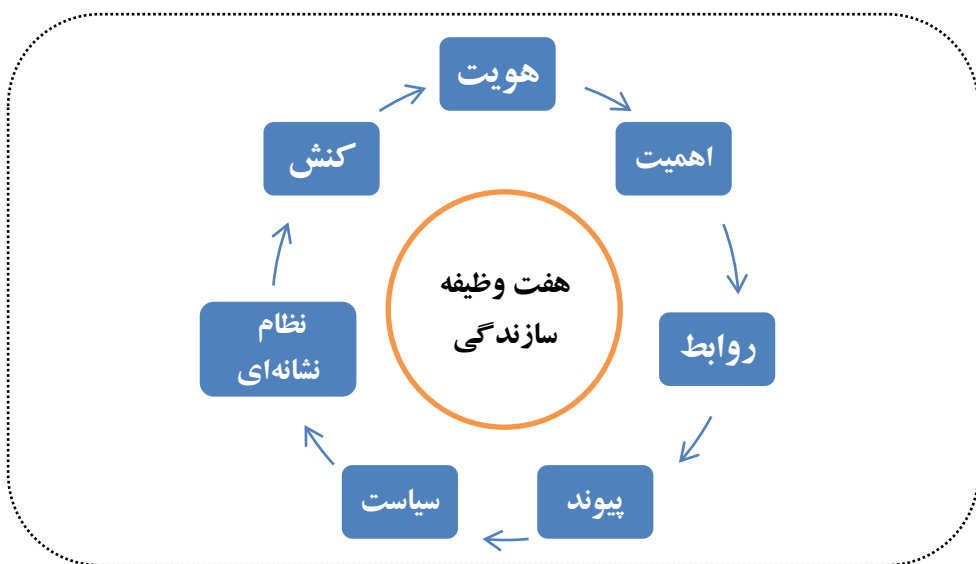
نیز به کار می‌رود. به باور جی یکی از استفاده‌هایی که از زبان می‌شود این است که به‌وسیله آن کنش‌هایی را در جهان صورت می‌گیرد. انجام این کنش‌ها توسط زبان این امکان را فراهم می‌آورد که چیزهایی که در جهان هست بهتر و راحت‌تر درک شود. هر زمان که سخنی گفته یا متنی نوشته می‌شود همیشه و به‌طور هم‌زمان یکی از هفت مؤلفه زیر در جهان واقع ساخته می‌شود. البته اغلب به‌صورت هم‌زمان امکان ساخت چندین مؤلفه در جهان وجود دارد. این مؤلفه‌ها که جی آن‌ها را «هفت وظیفه سازندگی» زبان در کاربرد می‌نامد عبارت‌اند از:

- **اهمیت:** مخاطب از زبان استفاده می‌کند تا به چیزهایی در جهان معنا و ارزش ببخشد و از راه‌های مختلف آن‌ها را مهم جلوه دهد. چیزهایی در جهان مانند مرگ و زندگی برای اکثر انسان‌ها مهم هستند؛ اما چیزهای دیگری نیز وجود دارند که برای برخی افراد مهم‌تر تلقی می‌شوند به این معنی که اهمیت چیزها برای افراد مختلف متفاوت است و افراد یکسان هم در موقعیت‌های مختلف به‌گونه‌ای متفاوت به چیزها اهمیت می‌دهند (جی، ۲۰۱۸: ۱۴۲). لذا می‌توان گفت که یک قطعه از متن برای معنادار کردن و اهمیت بخشی چیزی یا اهمیت نبخشیدن به آن چگونه عمل می‌کند؟
- **کنش‌ها:** زبان نه فقط برای گفتن چیزها بلکه برای انجام آن‌ها نیز به کار می‌رود، حتی اطلاع دادن و آگاهی بخشی هم نوعی عمل محسوب می‌شود. انسان‌ها از طریق زبان و به کمک واژه‌ها فعالیت‌هایی انجام می‌دهد. در این خصوص می‌توان پرسید این متن درصدد است چه فعالیت یا فعالیت‌هایی را به دیگران محول کند تا به‌منزله دستاورد تلقی شود؟
- **هویت‌ها:** انسان‌ها از زبان بهره می‌برند تا به داشتن یک هویت یا نقش خاص در جامعه شناخته شوند. برای استفاده از ابزارهای هویت‌ساز در تحلیل متن باید پاسخ به پرسش‌های زیر داده شود: گوینده می‌کوشد چه هویت یا هویت‌هایی را برای خود احراز کند یا به دیگران نسبت دهد؟
- **رابطه‌ها:** از زبان برای ایجاد یا حفظ و تداوم روابطی از انواع گوناگون استفاده می‌شود. این روابط میان هویت‌ها برقرار می‌شود و از این‌رو پیوند تنگاتنگی با ابزارهای هویت‌ساز دارد. برای بهره‌گیری از ابزارهای رابطه‌ساز در تحلیل متن می‌توان پرسش‌هایی از این قبیل را مطرح نمود: در متن چگونه از واژه‌ها و ابزارهایی دستوری برای ایجاد، حفظ یا تغییر انواع روابط میان هویت‌ها (گوینده، دیگر افراد، گروه‌های اجتماعی، فرهنگ، سازمان‌ها و نهادها) استفاده شده است؟
- **سیاست‌ها (توزیع کالاهای اجتماعی):** هنگامی که جی از سیاست سخن می‌گوید منظور او حکومت، احزاب سیاسی یا انتخابات نیست بلکه منظور او هر موقعیت و شرایطی است که در آن

توزیع کالاهای اجتماعی صورت می‌گیرد (جی، ۱۱۴:۲۰۱۴). در این خصوص می‌توان پرسید چگونه کلمات و قطعات گرامری برای ساختن یک دیدگاه در مورد اینکه چه چیزهایی کالاهای اجتماعی هستند یا چگونه باید در جامعه توزیع شوند استفاده می‌شوند؟

- **پیوندها:** ارتباط بین چیزها با یکدیگر در جهان را می‌توان از زوایای مختلفی نگریست و از زبان برای ایجاد یا قطع پیوند میان چیزها استفاده می‌شود. در این خصوص می‌توان پرسید چگونه کلمات به کاررفته در متن پدیده‌ها را به هم ربط می‌دهند یا بی‌ربط می‌کنند یا به پیوندهای میان پدیده‌ها بی‌اعتنایی می‌کنند؟

- **نظام‌های نشانه‌ای و دانش:** نظام نشانه‌ای عبارت است از هر زبان خاص (مانند روسی، انگلیسی، اسپانیایی و...) یا گونه‌های متفاوتی از یک زبان (مانند زبان حقوق‌دان‌ها، زبان زیست‌شناسان و گویش‌های مختلف یک زبان) یا نظام‌های ارتباطی غیرزبانی (مانند نمودار، تصویر و...). همه این نظام‌های نشانه‌ای برای کسانی که آن‌ها را به کار می‌برند دارای اهمیت‌اند. در این خصوص می‌توان پرسید: چگونه کلمات و گرامر به کاررفته در متن نظام‌های نشانه‌ای خاصی را امتیاز می‌دهند یا از امتیاز محروم می‌کنند؟ (خانیکی، ۱۳۹۴:۲۱۱).

نمودار شماره ۱- مدل مفهومی برگرفته از نظریه تحلیل گشتمان جیمز پل جی

(منبع: نگارنده)

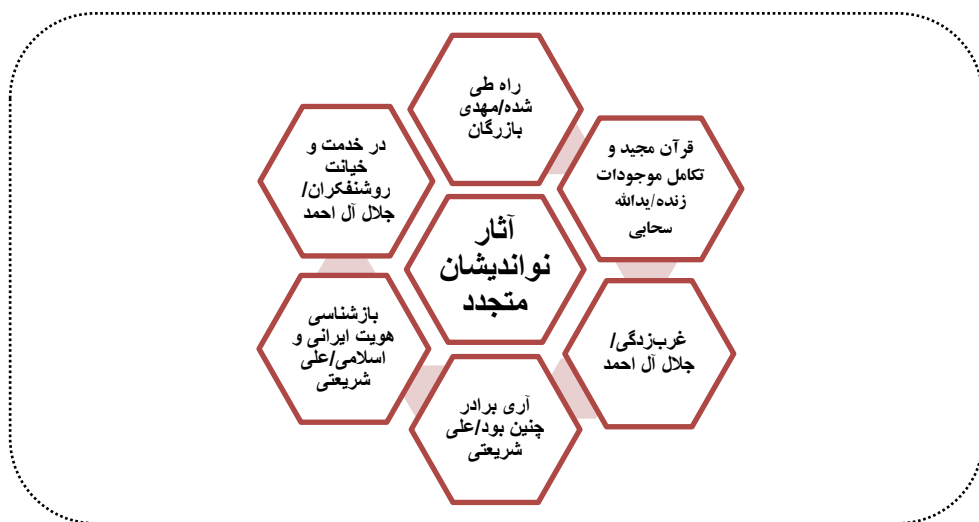
در خصوص روش مورد استفاده در پژوهش حاضر می توان گفت روش تحلیل گفتمان جیمز پل جی یکی از مهم ترین و کارآمدترین روش ها در توصیف ساختار یک متن و دستیابی به عناصر زبانی آن و روابط میان این عناصر است. جیمز پل جی، تحلیل گفتمان را چنین تعریف می کند: «تحلیل گفتمان عبارت است از تحلیل زبان در کاربرد آن». پل جی بر این باور است که هر نظریه تحلیل گفتمان مجموعه ای از ابزارهاست که به کمک آن ها می توانیم زبان را در کاربردش تحلیل نماییم (جی، ۲۰۱۴: ۱۰۶). پل جی گفتمان را متضمن چیزی بیشتر از زبان می داند. از نظر وی، گفتمان ها همواره متضمن هماهنگ کردن زبان با شیوه عمل، تعامل، ارزش گذاری، باور داشتن، احساس، بدن ها، لباس ها، نمادهای غیرزبانی، اشیاء، ابزارها، تکنولوژی ها، زمان و مکان است (جی، ۲۰۱۴: ۱۰۹). تحلیل گفتمان استفاده شده در این مقاله دو امکان مهم را فراهم می کند از یک سو می گوید متن از چه اجزا و مؤلفه هایی تشکیل شده است و از سوی دیگر در متن چه کنش های زبانی انجام می شود که همان بیان دیگری از نوع روابط میان اجزا در درون متن است. همچنین مبتنی بر این روش ها می توان وجوه نادیده و ناگفته متون را نیز تحلیل نمود تا در نهایت به یک دریافت دقیق از ساختار حاکم بر متون دست یافت.

پ- بدنه اصلی پژوهش

۱- تحلیل محتوای آثار گفتمان روشنفکران دینی

در این بخش تلاش می شود با استفاده از هفت سؤال نظریه تحلیل گفتمان جیمز پل جی، ساختار متن آثار نواندیشان دینی متجدد (روشنفکران دینی) مانند کتاب های راه طی شده اثر مهدی بازرگان، غرب زدگی و در خدمت و خیانت روشنفکران اثر جلال آل احمد، آری برادر چنین بود و بازشناسی هویت ایرانی- اسلامی اثر علی شریعتی و قرآن مجید و تکامل موجودات زنده اثر یدالله سبحانی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

پرسش ۱: در کتب «راه طی شده، غرب زدگی، در خدمت و خیانت روشنفکران، آری برادر چنین بود، بازشناسی هویت ایرانی- اسلامی، قرآن مجید و تکامل موجودات زنده»، چه ابعادی از واقعیت (اجتماعی و سیاسی) مهم و برجسته جلوه داده شده است؟

نمودار شماره ۲- آثار نواندیشان مذهبی متجدد

(منبع: نگارنده)

نویسنده در کتاب «راه طی شده» به دنبال احیا و برجسته‌سازی کلمه توحید است. برای رسیدن به این مهم نقش علم در احیای کلمه توحید را مورد بررسی قرار می‌دهد: علم اصل و اساس توحید را احیا نمود. شما اگر از یک دانشمند پرسید علم چیست؟ بالاخره خواهد گفت: علم یعنی بیان روابطی که در طبیعت مابین علل و معلول‌های مشهود وجود دارد. هر محققى که در آزمایشگاه سرگرم تجربیات می‌شود و متفکری که در اوضاع اجتماعی غور می‌نماید هدفی جز این ندارد که اولاً حوادث و قضایای طبیعت را موشکافی کرده و دقیقاً بشناسد و ثانیاً ریشه این حوادث و قضایا و ارتباطی را که مابین آنها وجود دارد، کشف کند. هیچ دانشمندی نیست که کوچک‌ترین شی یا حادثه‌ای را مستقل و اتفاقی دانسته و به یک شی دیگر یا علتی نسبت ندهد؛ بنابراین علم صریحاً یا تلویحاً متکی بر قبول وجود علت و معلول است و منکر استقلال ذاتی یا اتفاقی بودن اشیا است (بازرگان، ۱۳۳۸: ۹۸).

نویسنده در کتاب «غرب‌زدگی» در تلاش است تضاد و کشمکش میان غرب و شرق و وادادگی شرق نسبت به محصولات و مصنوعات غرب را مهم و برجسته سازد: «غرب‌زدگی دو سر دارد. یکی غرب و دیگر ما که غرب‌زده‌ایم. ما یعنی گوشه‌ای از شرق. به‌جای این دو سر بگذاریم دو قطب. یا دو نهایت. چون سخن دست‌کم از دو انتهای یک مدرج است. اگر نه از دو سر عالم. به‌جای غرب

بگذاریم در حدودی تمام اروپا و روسیه شوروی و تمام آمریکای شمالی یا بگذاریم ممالک مترقی یا ممالک رشد کرده یا ممالک صنعتی یا همه ممالکی که قادرند به کمک ماشین مواد خام را به صورت پیچیده تری درآورند و همچون کالایی به بازار عرضه کنند و این مواد خام فقط سنگ آهن نیست یا نفت یا روده یا پنبه و کتیرا، اصول عقاید هم هست موسیقی هم هست» (آل احمد، ۱۳۸۵: ۱۵).

نویسنده در کتاب «آری برادر چنین بود» رنج و مشقاتی که بردگان جهت ساخت اهرام مصر کشیدند را به عنوان یک واقعیت اجتماعی و سیاسی برجسته و مهم می سازد: «بردگان هشتصد میلیون تخته سنگ بزرگ را از سوان همان جایی که سد معروف اسوان را ساخته اند به قاهره آورده اند و نه هر م ساخته اند که شش تا کوچک است و سه تای دیگر بزرگ که شهره جهان اند. هشتصد میلیون سنگ را از فاصله ۹۸۰ کیلومتری به قاهره آوردند و روی هم چیدند و بنایی ساختند تا جسد مومیایی شده فرعون و ملکه را در زیر آن دفن کنند؛ و خود دخمه، مدفن اصلی که محلی است بزرگ، فقط از پنج قطعه سنگ یکپارچه و خام ساخته شده است» (شریعی، ۱۳۵۰: ۴).

نویسنده در کتاب «بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی» معتقد است در برداشت و بازخوانی تاریخی از کتاب بایستی مواردی همچون آگاهی نسبت به نویسنده، وابستگی و مذهب نویسنده را برجسته و مهم جلوه قرارداد: «در درجه نخست بایستی به نویسنده یا شاعر توجه کرد؛ زیرا وقتی اثر تاریخی ای را می خوانیم باید به نویسنده و شاعری که آن اثر را خلق کرده توجه نمائی ام (وضع، طرز فکر، مذهب، محیط و قرنی که در آن زیست داشته مورد توجه قرار گیرد)؛ اما آنچه معمولاً کمتر بدان توجه می شود دو چیز است. یکی وابستگی های نویسنده و دیگری مذهب نویسنده. وقتی صحبت از وابستگی های می شود منظور وابستگی های نویسنده یا شاعر به یک فرقه خاص و به دستگاه حکومتی خاص است. یک حادثه یا یک امر یا یک مسئله گاه در یک زمان وجود دارد و نظیرش در زمان دیگر نیز مشاهده می شود اما دارای دو معنی بوده و باید به دو صورت درباره اش قضاوت کرد. با این تفاسیر اگر مورخی این مسئله را نداند و با بیش کنونی خودش مسئله ای را در زمان دیگری مشاهده کند مسلماً قضاوت غلطی خواهد داشت» (شریعی، ۱۳۹۲: ۱۵).

نویسنده در بخش ابتدایی کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده»، رویدادها و وقایع تاریخی زمین شناسی را طبقه بندی کرده است: «در اولین طبقات این دوران، تنوع بسیار در فسیل موجودات و خصوصاً حیوانات مشاهده می شود؛ چنانکه غیر از اقسام بسیار متعدد تک سلولی ها، قالب و بقایای سنگ شده دسته های بزرگی از چند سلولی ها به فراوانی در طبقات اولیه دوران اول یافت می شود».

نویسنده ادامه می‌دهد: تنوع بسیار جانوران در ابتدای دوران مشخص حیاتی زمین می‌رساند که قطعاً موجودات ذوی الحیات، مراحل مفصل و بزرگی از تکامل را در دوران ماقبل پیموده‌اند تا آنکه به وضع پرتنوع ابتدای دوران اول رسیده‌اند. نویسنده ناظر به مباحث فوق‌الذکر نتیجه‌گیری می‌کند: «با آنکه در طبقات رسوبی دوران عتیق اثر شناخته‌شده‌ای از موجودات زنده دیده نمی‌شود مع ذالک در میان قشرهای ضخیمه و وسیع آن، لایه‌هایی وجود دارد که جز به وسیله موجودات حیه و یا به واسطه عمل حیاتی پدید نمی‌آیند. این شواهد می‌رساند که خلقت حیات سابق بس قدیمی‌تر از اولین دوره عهد اول زمین‌شناسی داشته است» (سحابی، ۱۳۴۴: ۲۹).

نویسنده کتاب «در خدمت و خیانت روشنفکران» در خصوص ریشه تاریخی کلمه منورالفکر که واژه روشنفکر نشأت گرفته از این کلمه است می‌نویسد واژه منورالفکر به دوره مشروطه برمی‌گردد: «روشنفکر خود در اصل ترجمه‌ای است از منورالفکر که در دوره مشروطه باب شد. در همان زمان که فرزندان اشرافیت از فرنگ برگشته، قانون اساسی بلژیک را داشتند به اسم قانون اساسی ایران ترجمه می‌کردند. در همان زمان که مردم کوچه و بازار برای نامیدن چنین آدم‌هایی به تقلید از روحانیت «متجدد» و «تجددخواه» به کار می‌بردند. در همان زمان آن حضرات خود را منورالفکر نامیدند» (آل احمد، ۱۳۴۷: ۲۲).

جدول شماره ۱- واقعیت اجتماعی و سیاسی

کتاب	واقعیت اجتماعی و سیاسی مهم و برجسته شده
راه طی شده	احیا و برجسته‌سازی کلمه توحید
غرب‌زدگی	مهم و برجسته ساختن تضاد و کشمکش میان غرب و شرق و وادادگی شرق نسبت به محصولات و مصنوعات غرب
در خدمت و خیانت روشنفکران	مهم و برجسته ساختن ریشه تاریخی کلمه منورالفکر
آری برادر چنین بود	مهم و برجسته‌سازی رنج و مشقاتی که بردگان جهت ساخت اهرام مصر کشیدند
بازشناسی هویت ایرانی- اسلامی	برجسته‌سازی وضعیت ایران از دوره اسلام تا به حال
قرآن مجید و تکامل موجودات زنده	برجسته‌سازی رویدادها و وقایع تاریخی زمین‌شناسی

(منبع: نگارنده)

پرسش ۲: در کتب «راه طی شده، غرب‌زدگی، در خدمت و خیانت روشنفکران، آری برادر چنین بود، بازشناسی هویت ایرانی- اسلامی، قرآن مجید و تکامل موجودات زنده»، کدام هویت‌های اجتماعی و سیاسی به نمایش گذاشته شده‌اند؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» هویت‌های اجتماعی و سیاسی همچون دنیاپرستان، خداپرستان، حضرت نوح، حضرت ابراهیم، حضرت یوسف، حضرت مسیح، پیغمبر آراین و حضرت محمد (ص) را به عنوان هویت‌های اجتماعی و سیاسی کتاب خود به نمایش می‌گذارد. نویسنده در کتاب «غرب‌زدگی» هویت‌های مانند همچون غرب، شرق و آدم غرب‌زده را به نمایش می‌گذارد. نویسنده در کتاب «آری برادر چنین بود» هویت‌های چون امام علی (ع) و پرویز خرسند را در کتاب خود به نمایش می‌گذارد. نویسنده در کتاب «بازشناسی هویت ایرانی اسلامی» هویت‌های چون ابوذر غفاری، ابوعلی سینا، منصور حلاج، ناسیون، ملیت و الیناسیون انسان را در کتاب خود به نمایش می‌گذارد. نویسنده در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» با ارائه نمونه‌های از حیوانات در تلاش است تأثیر آن‌ها را در شکل‌گیری هویت و تکامل موجودات زنده نشان دهد. به همین خاطر می‌توان گفت هویت‌های مانند موجودات واسطه، مهره‌داران فسیل، ماهی‌ها، ذو حیاتین یا دوزیستان، خزندگان، پرندگان و پستانداران را توضیح می‌دهد. نویسنده در کتاب «در خدمت و خیانت روشنفکران» هویت‌های چون روشنفکر، منورالفکر، روشن‌بین، انتلکتوال، آزاداندیش، دانشمند، فرهنگی مآبی را به نمایش می‌گذارد.

جدول شماره ۲- هویت‌های اجتماعی و سیاسی

کتاب	هویت‌های اجتماعی و سیاسی به نمایش گذاشته شده
راه طی شده	دنیاپرستان، خداپرستان، حضرت نوح، حضرت ابراهیم، حضرت یوسف، حضرت مسیح، پیغمبر آراین و حضرت محمد (ص)
غرب‌زدگی	غرب، شرق و آدم غرب‌زده
در خدمت و خیانت روشنفکران	چون روشنفکر، منورالفکر، روشن‌بین، انتلکتوال، آزاداندیش، دانشمند، فرهنگی مآبی
آری برادر چنین بود	امام علی (ع) و پرویز خرسند
بازشناسی هویت ایرانی- اسلامی	ابوذر غفاری، ابوعلی سینا، منصور حلاج، ناسیون، ملیت و الیناسیون انسان
قرآن مجید و تکامل موجودات زنده	هویت‌های مانند موجودات واسطه، مهره‌داران فسیل، ماهی‌ها، ذو حیاتین یا دوزیستان، خزندگان، پرندگان و پستانداران

(منبع: نگارنده)

پرسش ۳: در کتب «راه طی شده، غرب‌زدگی، در خدمت و خیانت روشنفکران، آری برادر چنین بود، بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی، قرآن مجید و تکامل موجودات زنده»، رابطه‌های انسانی چگونه است؟ چه نوع روابط اجتماعی و سیاسی ساخته شده است؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» از چند روابط اجتماعی و سیاسی یاد می‌کند. رابطه دسته متدین و دسته متجدد، رابطه پیغمبران با فلاسفه و دانشمندان، قیاس الهام هنرمندان و وحی پیغمبران و رابطه جامعه و دین. نویسنده در خصوص رابطه دسته متدین و دسته متجدد می‌گوید: «اگر از دودسته از مردم امروزی که از لحاظ عقاید و افکار در دو قطب مخالف قرار گرفته‌اند و یک دسته را متدین و دسته دیگر را متجدد می‌گویند، پرسید وضع دین‌داری در دنیا چگونه است و انسان متمدن تا چه درجه به کتب مذهبی اعتقاد پیدا کرده یا به عبارت دیگر بشر تا چه مرحله از راهی را که انبیا رسم نموده‌اند طی کرده است، تقریباً یک‌جور جواب خواهید شنید. هر دودسته جواب منفی می‌دهند» (بازرگان، ۱۳۳۸: ۲۱).

نویسنده در کتاب «غرب‌زدگی» در بخش نخستین گنبدی‌گی‌ها در خصوص نحوه ارتباط میان شرق و غرب و میزان تأثیر و سلطه‌پذیری شرق در مقابل غرب می‌نویسد: «این‌هاست سرچشمه‌های اصلی این سیلاب غرب‌زدگی. بدبختانه ما هنوز هم گوشمان به این به‌به‌گویی‌های مغرضانه‌ی مأموران وزارت خارجه‌ای بیگانه، اخت است که هرچند سال یک‌بار در لباس مستشرقی یا سفیری یا مستشاری به این سو می‌آیند و در آخر کار، طومار وهن آوری درست می‌کنند که بله شما سرتان سرشیر است و دمتان دم فیل. به دنبال همین رفت‌وآمدهای نوع تازه است که فرنگیان با خلق و خوی ما آشنا می‌شوند و می‌آموزند که چگونه دست‌به‌دهان نگاهمان بدارند و چگونه قرضه بدهند» (آل احمد، ۱۳۸۵: ۶۱).

نویسنده در کتاب «آری برادر چنین بود» حضرت علی (ع) را به‌عنوان یک انسان کامل و مظهر عدالت‌طلبی، ظلم‌ستیز می‌داند که جامعه به فردی مانند وی نیاز دارد: «علی (ع) بهتر از سقراط می‌اندیشد اما نه برای اثبات فضایل اخلاقی اشرافیتی که بردگان از آن محروم‌اند بلکه برای اثبات ارزش‌های انسانی که در ما بیشتر است. او مظهر عدالت و مظهر تفکر است؛ اما نه در گوشه کتابخانه‌ها از سرنوشت مردم و رنج خلق و گرسنگی توده بی‌خبرند او در همان حال که در اوج آسمان‌ها پرواز می‌کند ناله‌ی کودک یتیمی تمام‌اندامش را مشتعل می‌کند. او در همان حال که در محراب عبادت رنج تن و نیش خنجر را فراموش می‌کند به خاطر ظلمی که بر یک زن یهودی رفته

است فریاد می‌زند. اکنون برادر در وضع و در عصر و در جامعه‌ای زندگی می‌کنیم که باز من و هم‌نژادم و هم‌طبقه‌هایم به او نیازمندیم. اکنون نیازمند اویم و محتاج پیشوایی چون او برای اینکه همه تمدن‌ها و فرهنگ‌ها و مذهب‌ها یا انسان‌ها را حیوانات اقتصادی ساخته‌اند» (شریعتی، ۱۳۵۰: ۱۱).

نویسنده در کتاب «بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی» در خصوص تأثیری که نهضت ادبی بر اقلیت کوچک و اکثریت بزرگ عوام می‌گذارد می‌نویسد: در صورتی که نهضت ادبی ادامه می‌یافت هم‌اکنون جامعه ما به یک اقلیت کوچک از علما و یک اکثریت بزرگ از عوام که بینشان رابطه تفاهمی نیست تجزیه می‌شد و این دوگانگی اجتماعی و فرهنگی رخ نمی‌داد که مردم ما در طی سال‌های اخیر با داشتن بزرگ‌ترین دانشمندان، علما، متفکران و اسلام‌شناسان در پائین‌ترین سطح آگاهی مذهبی و دورترین و بیگانه‌ترین فاصله با فرهنگ علمی و مذهبی و تاریخی خویش باشند و علما و متفکران بزرگ ما تنها با زبان تخصصی خود سخن بگویند و شعاع اندیشه‌شان در حلقه درس گروهی محدود گردد و نه مردم با زبان آن‌ها آشنا باشند و نه آنان با زبان مردم. آن‌چنان‌که از کل اندوخته‌های علمی و فکری‌شان اگر زمانی برای مردم رساله‌ای نشر می‌دهند با آن نوع خاص از زبان شبه فارسی باشد که برای تفهیم آن به مردم که حاوی مسائل ساده و علمی‌ای مانند آداب طهارت و نماز و مستحبات احکام است باید واسطه‌ای به نام مسئله‌گو میانجی شود (شریعتی، ۱۳۹۲: ۲۸۵).

نویسنده در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» به رابطه میان کیفیت تکامل حیوانات مذکور در آیه از نظر مرتبه و ترتیبی که در ذکر صفات آن‌ها به‌کاررفته است می‌پردازد و راجع به خلقت تدریجی و بستگی نسلی موجودات زنده اشاره می‌کند: «استعمال کلمه «من» مبینی برای مفهوم تکاملی جانوران ذکرشده در آیه شریفه است» (سحابی، ۱۳۴۴: ۶۲).

نویسنده کتاب «در خدمت و خیانت روشن‌فکران» در خصوص ارتباط میان روشن‌فکران ایرانی و روشن‌فکر غربی می‌نویسد: «فرق اصلی روشن‌فکر ایرانی و روشن‌فکر غربی در این است که روشن‌فکر غربی در حوزه متروپل (پایتخت) با دستی باز در تجربه به تمام مؤسسات آموزشی و آزمایشگاهی و موزه‌ها قدرت این را یافته است که به‌جای ماوراء طبیعت باستانی ادیان، ماوراء طبیعت جدیدی را بجوید که جهان‌بینی علمی دارد و بر بنای آزاداندیشی نهاده است اما روشن‌فکر ایرانی که در یک حوزه نیمه مستعمراتی به سر می‌برد بی دسترسی به آن مؤسسات و بی هیچ سهمی در دنیای برخوردارانه عقاید و آراء در قدم اول بسا هجوم روزافزون استعمار طرف است که به همراه تکنولوژی و محصولات ساخته خود آراء و معتقدات و آداب خود را نیز می‌آورد» (آل احمد، ۱۳۴۷: ۴۸).

جدول شماره ۳- روابط اجتماعی و سیاسی

کتاب	روابط اجتماعی و سیاسی ساخته‌شده
راه طی شده	ارتباط دسته متدین و دسته متجدد، ارتباط پیغمبران با فلاسفه و دانشمندان، قیاس الهام هنرمندان و وحی پیغمبران و رابطه جامعه و دین
غرب‌زدگی	نحوه ارتباط میان شرق و غرب و میزان تأثیر و سلطه‌پذیری شرق در مقابل غرب
در خدمت و خیانت روشنفکران	ارتباط میان روشنفکران ایرانی و روشنفکر غربی
آری برادر چنین بود	ارتباط میان امام علی (ع) و نیاز جامعه به ایشان در جهت گسترش عدالت
بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی	ارتباط بین نهضت ادبی بر اقلیت کوچک و اکثریت بزرگ عوام
قرآن مجید و تکامل موجودات زنده	رابطه میان کیفیت تکامل حیوانات مذکور در آیه از نظر مرتبه و ترتیبی که در ذکر صفات آن‌ها به‌کاررفته است می‌پردازد و راجع به خلقت تدریجی و بستگی نسلی موجودات زنده

(منبع: نگارنده)

پرسش ۴: در کتب «راه طی شده، غرب‌زدگی، در خدمت و خیانت روشنفکران، آری برادر چنین بود، بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی، قرآن مجید و تکامل موجودات زنده»، چه نوع پیوندهای معناداری میان چیزها (اشیاء، رویدادها، پدیده‌ها، جمله‌ها و...) با یکدیگر و همچنین میان چیزها و افراد ایجاد شده است؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» سعی می‌کند میان اشیاء و پدیده‌ها همچون ریش، عبا، عمامه، انگشتر، بت‌پرستی، ارواح پیوند معنادار برقرار نماید. نویسنده اشاره می‌کند: «غالباً دیانت را در ریش و عبا و عمامه تصور می‌کنند و کسی را مؤمن می‌دانند که انگشتر درشت بی‌قواره‌ای را در دست داشته، با

نعلین زرد ناراحتی با طمأنینه راه رود و مشغولیتی جز ورد و صلوات نداشته باشد» (بازرگان، ۱۳۳۷: ۲۱). نویسنده در کتاب «غرب‌زدگی» سعی در ایجاد پیوند معنادار میان واژه غرب‌زدگی با واژه‌های همچون وبازدگی، گرم‌زدگی، سرمازدگی و سن‌زدگی است و هدف از ربط میان مفاهیم، نمایان ساختن ابعاد پنهان کلمه غرب‌زدگی است: «غرب‌زدگی می‌گویم همچون وبازدگی؛ و اگر به مذاق خوش‌آیند نیست بگویم همچون گرم‌زدگی یا سرمازدگی اما نه. دست‌کم چیزی است در حدود سن‌زدگی. دیده‌اید که گندم را چه طور می‌پوساند؟ از درون. پوسته‌ی سالم برجاست؛ اما فقط پوست است. عین همان پوستی که از پروانه‌ای بر درختی مانده. به هر صورت سخن از یک بیماری است. عارضه‌ای از بیرون آمده و در محیطی آماده برای بیماری رشد کرده. مشخصات این درد را بجوییم و علت یا علت‌هایش را و اگر دست داد راه علاجش را» (آل احمد، ۱۳۸۵: ۱۵).

نویسنده در «کتاب آری برادر چنین بود» نویسنده در تلاش است ارتباط معناداری میان نظام برده‌داری در گذشته و شیوه جدید برده‌داری در وضعیت فعلی برقرار کند و در نهایت به این نتیجه برسد که در هر دو صورت دچار بردگی هستیم: «برادر تو اربابت را به‌سادگی می‌شناختی و درد شلاقی را که می‌خوردی به‌سادگی احساس می‌کردی و می‌دانستی که برده‌ای و چرا برده‌ای و کی برده شدی و چه کسانی برده‌ات کرده‌اند و ما اکنون با سرنوشتی هم‌رنگ تو بی‌آنکه بدانیم کی ما را به بردگی این قرن کشانده است و از کجا غارت می‌شویم و چگونه به تسلیم و چگونه به انحراف اندیشه و چون به عبودیت زمینی دچار شده‌ایم. اکنون نیز ما را چون چهارپایان نه تنها به بردگی می‌کشند که به بهره‌کشی گرفته‌اند. بیش از عصر تو بیش از نسل تو برادر ما بهره می‌دهیم. همه قدرت‌ها و سرمایه‌ها و نظام‌ها و ماشین و کاخ‌های بزرگ جهان و همه‌ی این سرمایه‌های عظیم و غنا و ثروت و تولید را ما با پوست، گوشت و خون و رنج و پریشانی و محرومیت می‌چرخانیم و فقط به‌اندازه‌ای می‌دهند که فردا باز به کار آییم. بیش از عصر تو برادر محرومیم و ظلم و تبعیض طبقاتی و ستم بیش از زمان توست اما با چهره و پیرایه‌های تازه‌تر» (شریعتی، ۱۳۵۰: ۱۱).

نویسنده کتاب «بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی» معتقد است دلیل تضاد و قیام ایرانیان علیه اعراب را بدین گونه توضیح می‌دهد: «پس از اینکه عرب حکومت‌های محلی را از بین می‌برد می‌بینیم که هر کس از هرجت قد علم می‌کند و علیه حکومت عرب می‌جنگد. روسای همین خانواده‌های محلی هستند که علیه عرب قیام می‌کنند. اشرافیت سرکوب شده ایران که حکومت محل و سلطنتی‌اش را از دست داده و برای به دست آوردن آن، در برابر دشمن می‌ایستد و قیام می‌کند و توده هم بر اساس

سنت‌ها، تمدن، فرهنگ و ... به دنبال می‌آید. از سوی دیگر عرب و رهبران اشرافیت عرب است که رهبری و حکومت اسلامی را در دست گرفته و توده هم بر اساس پیوند اسلامی به دنبال آن‌ها می‌روند. در این جنگ‌ها دوطبقه اشرافی در مقابل یکدیگرند ایرانی‌ها بر سر این می‌جنگند که ما باید ایرانی بمانیم و عرب جایی ندارد و عرب می‌گوید که باید ایرانی‌ها اسلام را قبول کنند و من بر شما حکومت و تسلط داشته باشم» (شریعتی، ۱۳۹۲: ۸۳).

نویسنده در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» پیوندهای معناداری بین اشیاء، رویدادها، پدیده‌ها و جمله‌ها دیده می‌شود که به شرح ذیل است: علوم زیستی امروز هم آب را اساس زندگی می‌داند. چنانکه تمام تحقیقات راجع به ساختمان عمومی جسم زنده، می‌رساند که آب و کربن و به عبارت دیگر کربورهای هیدروژن، قریب ۹۸ درصد جسم موجود زنده را تشکیل می‌دهند. پس نتیجه حاصل از بررسی‌های زمین‌شناسی که حیات بر سطح زمین قبل از خلقت آب وجود نداشته است بر مبنای غیر متین متکی نیست و انطباق همه این نتایج علمی جز مصداقی از کلام پروردگار حکیم نیست که می‌فرماید: «و جعلنا من الماء کل شیء حی...» (سجایی، ۱۳۴۴: ۲۷).

نویسنده در کتاب «در خدمت و خیانت روشنفکران» به دنبال آن است پیوندی میان روشنفکر و رابطه علمی و علی اشیاء برقرار کند: «وقتی می‌گوییم روشنفکر متوجه هستیم که تفکر آن قسمت از قدرت عقلانی که می‌تواند از مجموعه انبان ذهن (تخیل، حافظه، احساس و...) در هر لحظه آنچه را که لازم دارد برگزیند. هر چه سریع‌تر، دقیق‌تر و به‌جای‌تر باشد ناچار قدرت تفکر حادث‌تر، زنده‌تر و فعال‌تر است و ناچار مقدمات روشنفکری در صاحب چنین اندیشه‌ای فراهم‌تر. مثلاً یک کور که رنگی را نمی‌شناسد ناچار نسبت رنگ‌ها را هم نمی‌شناسد. پس دنیای هر نقاشی به روی او بسته است و همین‌طور... همین نسبت برقرار است در مورد کسی که رابطه علمی و علی اشیاء را نمی‌شناسد یا رابطه اقتصادی وقایع سیاسی و اجتماعی بی‌خبر است. پس بسته بودن کامل یک دریچه ذهنی در کار دریچه‌های دیگر نیز گر چه باز باشند اثر می‌گذارد» (آل احمد، ۱۳۴۷: ۲۶).

نویسنده در کتاب «در خدمت و خیانت روشنفکران» سعی در پیوند میان مدرسه و تولید روشنفکر است: «مدرسه ابزاری است برای ساختن روشنفکر به درجات مختلف. پیچیدگی نقش روشنفکری در کشورهای گوناگون را می‌توان به‌طور عینی در تعداد مدارس تخصصی آن مملکت و سلسله مراتبی بودنشان خلاصه کرد؛ یعنی هراندازه دامنه مدرسه وسیع‌تر باشد و هرچقدر درجات عمومی آن بیشتر به همان میزان دنیای فرهنگ و تمدن پیچیده‌تر می‌شود» (آل احمد، ۱۳۴۷: ۹۵).

جدول شماره ۴- پیوندها

پیوند میان افراد و چیزها	کتاب
ریش، عبا، عمامه، انگشتر، بت پرستی، ارواح	راه طی شده
پیوند معنادار میان واژه غرب‌زدگی با واژه‌های همچون وبازدگی، گرم‌زدگی، سرم‌زدگی و سن زدگی است در جهت ربط میان مفاهیم، نمایان ساختن ابعاد پنهان کلمه غرب‌زدگی	غرب‌زدگی
پیوند میان مدرسه و تولید روشنفکر پیوندی میان روشنفکر و رابطه علمی و علی اشیاء	در خدمت و خیانت روشنفکران
ارتباط معناداری میان نظام برده‌داری در گذشته و شیوه جدید برده‌داری در وضعیت فعلی برقرار کند	آری برادر چنین بود
پیوند معنادار میان الیناسیون فکری و اندیشه روشنفکران	بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی
پیوندهای معناداری بین اشیاء، رویدادها، پدیده‌ها و جمله‌ها دیده می‌شود	قرآن مجید و تکامل موجودات زنده

(منبع: نگارنده)

پرسش ۵: در کتب «راه طی شده، غرب‌زدگی، در خدمت و خیانت روشنفکران، آری برادر چنین بود، بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی، قرآن مجید و تکامل موجودات زنده»، چه پرنکس‌هایی (کنش‌های اجتماعی) چه زبانی و چه غیرزبانی در برابر مسائل صورت گرفته است؟ نویسنده در کتاب «راه طی شده» در خصوص اینکه بشر به چه صورت می‌تواند کنش معطوف به هدف انبیاء را ادامه دهد اشاره می‌کند «این راه، راه انبیاء بود که پرواز مستقیم است و از بالای سر مسائل و مشکلات به هدف واصل شده‌اند. راه بشر غیرازاین است. راه ما راه خاکی است. ما اگر می‌خواهیم از جلگه‌ای به قله کوه برسیم مجبوریم با پای پیاده قدم‌به‌قدم پیش رویم و در پستی‌ها سرازیر شویم و از بلندی‌ها بالا برویم. سر راهمان در نتیجه پیش آمد موانع، انواع پیچ و خم‌ها و حتی انحراف و برگشت‌ها وجود خواهد داشت. چه بسا به خطرات بر بخوریم... ولی در هر حال می‌خواهیم آن راه را طی کنیم، اگرچه مدت بیشتر و زحمت زیادتر لازم باشد. به پیغمبران می‌گوییم: اگر شما راست می‌گویید و دعوی «انا بشر مثلکم» صحیح است. ما هم که بشر هستیم. بالاخره باید بتوانیم این راه را طی کنیم و به همان هدف و حقیقتی که شما مدعی هستید با پرواز مستقیم دسترسی یافته‌اید، برسیم و به رأی‌العین ببینیم. پیغمبر می‌گوید: من از راه وحی درک وجود صانع و قبول قیامت را کرده‌ام. ما می‌گوییم با پای تجربه و تربیت و با چشم استدلال باید به آن برسیم. ایرادی هم به ما نیست. بشر چنین خلق شده است» (بازرگان، ۱۳۳۸: ۶۶).

نویسنده در کتاب «غرب‌زدگی» در خصوص الزامات و کنش‌های که مردم در مواجهه با شهرنشینی دارند می‌نویسد: «جبر مصرف ماشین، شهرنشینی می‌آورد و این شهرنشینی چنان چه گذشت دنبال ای است از کنده شدن از زمین. برای اینکه به شهری مهاجرت کنی باید از ملک آبا و اجدادی کنده شوی یا از ده اربابی بگریزی یا از سرگردانی ایل خسته شوی و فرار کنی و این است نخستین تضادی که حاصل غرب‌زدگی ماست. برای اینکه دعوت ماشین را به شهرنشینی اجابت کنی مردم را از دهات بنه کن به شهر می‌فرستی که نه کاری و برای تازه‌واردها دارد نه مسکن و ماوایی و درحالی که خود ماشین پا به ده هم باز کرده است» (آل احمد، ۱۳۸۵: ۷۷).

نویسنده در کتاب «آری برادر چنین بود» نویسنده در جواب راهنمای سفر که گفت آن‌ها چیزی جز مشتی سنگ نیست کنش خاصی از خود نشان می‌دهد و می‌نویسد: «گفتم دیگر رهایم کن که به همراهی تو نیازی نیست. من خودم می‌روم. رفتم و در کنار دخمه‌ها نشستم و دیدم چه رابطه خویشاوندی نزدیکی است میان من و خفتگان این دخمه‌ها هر دو از یک نژادیم» (شریعتی، ۱۳۵۰: ۴).

نویسنده کتاب «بازگشت به هویت ایرانی - اسلامی» معتقد است کنش اجتماعی و سیاسی ایرانیان در قرون اولیه اسلامی به اشکال گوناگون در غالب نهضت بازگشت به خویشتن تجلی پیدا کرده است که نمونه‌های آن را می‌توان در موارد ذیل یافت: «شعوبیه روشنفکران آزاداندیش ایرانی بودند که پیش از همه و روشن‌تر و قاطع‌تر از همه اصل بازگشت به خویش را به صورت شعار نهضت فکری خویش مطرح کردند. نهضت شعوبیه در برابر سیاست دستگاه خلافت اموی هوشیارانه‌ترین تکیه‌گاه و شعار را انتخاب کردند. اول اصل تفکیک اسلام از عرب بود. دوم اصل اثبات اصالت ملیت بود. نهضت شعوبی بزرگ‌ترین تأثیر را در تاریخ خودآگاهی ملی ایرانیان پس از اسلام به‌جا گذاشت. نهضت شعوبیه که توانست روح جدید بر پیکره شکست‌خورده و افسرده ملیت ایران بدمد و موج‌های از رستاخیز و مقاومت در گوشه و کنار این سرزمین اشغال‌شده برانگیزد. مسئله وارد شدن ایران در اسلام و سپس تشکیل جبهه ایرانی اسلامی علیه خلافت بسیار عمیق است» (شریعتی، ۱۳۹۲: ۲۳۲).

نویسنده کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» کنش و واکنش‌های موجودات زنده نسبت به محیط زندگی خود و ارتباط آن با تکامل را به شرح ذیل توضیح می‌دهد: «موجودات زنده بستگی زیاد به محیط زندگی خوددارند. وقتی شرایط محیط مثل گرما، فشار، نور، مواد غذایی و غیره که خود آن‌ها به‌نوبه خود تابع علل دیگر هستند تغییر نمایند، بعضی از جانوران به تدریج با محیط و شرایط جدید سازش می‌کنند و نسل‌های آن‌ها ادامه می‌یابد اما بعضی دیگر از موجودات تاب نیاورده تدریجاً

از بین می‌روند و اقسام دیگری جانشین آن‌ها می‌گردند» (سحابی، ۱۳۴۴: ۲۹). نویسنده ادامه می‌دهد: «هر قسم یا گروه از موجودات زنده که مخصوص هر دوران زمین‌شناسی است از ابتدا تا آخر آن دوران، به یک نوع و یک جنس باقی نمی‌ماند بلکه در طول میلیون‌ها سال هر دوران، نوع و حتی خانواده‌های هر گروه تغییر متوالی پیدا می‌کنند و به این نحو با آنکه در سراسر یک دوران یک گروه معین از موجودات باقی و وسیله تشخیص است اما انواع و جنس‌های آن گروه تغییر بسیار پیدا می‌نمایند» (سحابی، ۱۳۴۴: ۲۷).

نویسنده در کتاب «در خدمت و خیانت روشن‌فکران» به ارائه مثال‌های کنش فعال و منفعلانه یک روشن‌فکر و مرد عادی می‌پردازد: «به هر صورت هر کس بسته به اینکه دنیای ذهنی خام‌تر یا پخته‌تری داشته باشد در مقابل وقایع و امور جهان عکس‌العمل‌های دارد. زلزله‌ای رخ می‌دهد یا خورشید می‌گیرد. یک مرد عادی به‌عنوان عکس‌العملی در مقابل این دو واقعه نماز آیات می‌خواند یا طشت

جدول شماره ۵- کنش‌های اجتماعی

کنش‌های اجتماعی در برابر مسائل	کتاب
کنش معطوف به هدف انبیاء	راه طی شده
الزامات و کنش‌های مردم در مواجهه با شهرنشینی	غرب‌زدگی
کنش فعال و منفعلانه یک روشن‌فکر و مرد عادی	در خدمت و خیانت روشن‌فکران
کنش فعالانه در جواب منفعلانه راهنمای سفر	آری برادر چنین بود
کنش اجتماعی و سیاسی ایرانیان در قرون اولیه اسلامی	بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی
کنش و واکنش‌های موجودات زنده نسبت به محیط زندگی خود و ارتباط آن با تکامل	قرآن مجید و تکامل موجودات زنده

(منبع: نگارنده)

مس می‌زند. چراکه علت زلزله و کسوف هر دو برای او ناشناخته است. برای او این هر دو از عالم غیب‌اند. بنای عکس‌العمل مرد عامی در این موارد بر آموخته‌های شفاهی و سنتی است ولی عکس‌العمل روشنفکر در مقابل چنین وقایعی بر شناخت علوم و تجربه و شناسایی جهان است که بازگشتش به دوره تحول علمی و تکامل ابزار شناسایی و کشف دنیاهاى جدید است. اولی بنای رفتارش بر پذیرفتن بی‌چون‌وچرای آنچه محیط و خانواده به وی داده و بنای کنش دومی بر تجربه و بر علم است» (آل احمد، ۲۷: ۱۳۴۷).

پرسش ۶: در کتب «راه طی شده، غرب‌زدگی، در خدمت و خیانت روشنفکران، آری برادر چنین بود، بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی، قرآن مجید و تکامل موجودات زنده»، چه نوع سیاستی درباره توزیع منافع (خیرهای) اجتماعی وجود دارد؟ چه چیزها و کسانی برای به دست آوردن منافع اجتماعی (چیزهایی نظیر ثروت، جایگاه، قدرت، پذیرفته شدن و...) شایسته، مناسب، معمولی، خوب یا قابل قبول هستند یا برعکس نیستند؟ چه چیزها یا کسانی خوب یا بد (مثبت یا منفی؛ خیر یا شر) هستند؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» نگاه منفی و انتقادی به استدلال‌های علما و فقهای اسلام نسبت به رابطه توحید و علم دارد و در کتاب خود توضیح می‌دهد چگونه اشتباهات علمی و افتراهایی که از طریق استدلال یا توصیف به خدا زدند، سبب انحراف از توحید و تأیید بی‌دینان گردید: «عالم به دو منطقه جداگانه تقسیم شد. یک منطقه ابدی روحانی از آن خدا و یک منطقه موقت کثیف سفلائی معیوب از آن بندگان خدا یا مخلوقات جسمانی! عالم دوم همان طبیعت است و عالم اول را ناچار باید ماوراء طبیعت نامید. گفتند هر چه در طبیعت هست ظاهری و فریبنده و باطل است و بقا و حرکت آن بسته به مجردات ماوراء طبیعت است و در این دنیای مادی هیچ‌چیز از خود اراده و اثری ندارد. رتق و فتق جزء و کل امور در ماوراء ماده و خارج از محسوسات است. تمام دستورات از بالا می‌آید. منشأ کوچک‌ترین حرکت یا اثری را که در اشیاء یا اشخاص رخ می‌دهد باید در مشیت عالم بالا و با وساطت ارواح لطیفه اعم از جن و ملک و غیره جستجو کرد» (بازرگان، ۱۳۳۸: ۱۰۶).

نویسنده در کتاب «غرب‌زدگی» نویسنده به انتقاد از نحوه برخورد و مواجهه ایرانی‌ها با غرب می‌پردازد: «ما شبیه به قومی از خودبیگانه‌ایم. در لباس و خانه و خوراک و ادب و مطبوعاتمان و خطرناک‌تر از همه در فرهنگمان. فرنگی مآب می‌پروریم و فرنگی مآب راه‌حل هر مشکلی را می‌جوییم. اگر در صدر مشروطه خطر بیخ گوشمان بود اکنون در جانمان نشسته. از آن دهاتی به شهر

گریخته که دیگر به ده بر نمی‌گردد. از سویی امتیاز نفت در سال اول قرن بیستم به انگلیس‌ها داده شد. نویسنده در بخش جنگ تضادها به نقد از سبک زندگی ایرانی‌ها و بی‌تفاوتی نسبت به هویت ملی و قومی می‌پردازد: «اکنون ماییم و تشبه به قومی بیگانه و به سستی ناشناس و به فرهنگی که نه در آب‌وهوای زمین ما ریشه دارد و نه به طریق‌اولی شاخ و برگی می‌کند. در زندگی روزانه و در سیاست و در فرهنگ؛ و به این علت همه چیزمان ابر» (آل احمد، ۱۳۸۵: ۷۳).

نویسنده در کتاب «آری برادر چنین بود» سیاست برده‌داری و سوءاستفاده‌های متنوع و متعددی که از برده‌ها در شهر و روستاها به عمل می‌آمد را امری مذموم می‌داند. وی این مسئله این‌چنین با برادر خود طی نامه‌ای در میان می‌گذارد: «تو رفتی ما همچنان در کار ساختن تمدن‌های بزرگ، فتح‌های نمایان و افتخارات عظیم بودیم. به دهات و روستاهایمان می‌آمدند و چون چهارپایانمان می‌گرفتند و می‌بردند و به کار ساختن گورهایشان می‌گماشتند که اگر در ضمن کار تحمل‌مان پایان می‌گرفت. چون سنگی در بنا می‌نشستیم و اگر می‌توانستیم کار را به پایان ببریم. شکوه و عظمت و افتخار بنا بنام کسی دیگر ثبت می‌شد و از ما حتی نامی در خاطره‌ای نمی‌ماند. گاهی ما را به جنگ می‌بردند جنگ علیه کسانی که نمی‌شناختیم و شمشیر کشیدن به روی کسانی که نسبت به آن‌ها هیچ کینه‌ای نمی‌ورزیدیم. حتی کسانی که همراه و هم‌طبقه و هم‌سرنوشت ما بودند. ما را می‌بردند و مادران و پدران پیر و شکسته‌مان چشم انتظارمان می‌ماندند و انتظارشان هرگز پاسخی نمی‌یافت» (شریعتی، ۱۳۵۰: ۵).

نویسنده کتاب «بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی» سیاست بازگشت به خویش در تاریخ ایران را امری مهم و پسندیده در نظر گرفته و معتقد است هرزمانی ایرانیان دچار الیناسیون فرهنگی و از خود بیگانه شده‌اند با آغاز نهضتی خودآگاه به سوی خویش بازگشته‌اند: «جامعه ایرانی به خاطر آنکه هم در معبر تاریخ و گذرگاه اقوام هم در کانون تلاقی تمدن‌ها و فرهنگ‌ها و مذهب‌های بزرگ قرار گرفته هرگز یک جامعه بسته نبوده و در نتیجه فرهنگ سنتی جامد و راکد نداشته است و این وضع تاریخی جغرافیایی که بدان همواره حیات و حرکت و غنا و زایش می‌بخشیده است در برخی شرایط منفی تاریخی که حمله نیرومند و سریع بوده و در داخل، قدرت مقاومت معنوی به ضعف حرکت کرده است خودآگاهی خود را آشفته و تار می‌یابد و در آن هنگام مرز وجود خود را یا گم می‌کند و یا در هم احساس می‌کند. در تاریخ طولانی و پرتلاطم دوره‌هایی را می‌توان پیدا کرد که در آن با شدت و ضعف متفاوتی، الیناسیون فرهنگی را که گونه‌ای از با خود بیگانه شدن و در غیر تحلیل رفتن است

قابل مشاهده است و سپس متعاقب آن ملت ما با آغاز نهضتی خودآگاه به سوی خویش برگشته و خویشتن تاریخی و معنوی خود را بازیافته است» (شریعتی، ۱۳۹۲: ۲۱۹).

نویسنده کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» به انتقاد از مفسرانی که آیه شریفه «فمنهم من یمشی علی بطنه و منهم من یمشی علی رجلین و منهم من یمشی علی اربع» را به شکل نادرست تفسیر می‌کنند می‌پردازد: «بعضی از مفسران که فارغ از هدف و مقصود آیه بوده‌اند به تصور خود، مورد حدود بحث آیه را توسعه داده، حیوانات خاکی دیگر مثل حشرات و کرم‌ها و امثال آن‌ها را نیز به حساب آورده و حتی قید صریح آیه راجع به راهروان روی دو پا و چهارپا را به شش پاها و حیواناتی که پاهای بیشتر هم دارند عمومیت داده‌اند! چنین تصویری صحیح و درست نیست و با چنین تعبیر حکمت علمی و متین آیه به هم می‌خورد» (سحابی، ۱۳۴۴: ۶۲). نویسنده نگاه مثبتی به تحقیقات و مطالعات انجام‌شده در زمینه مسئله فوق‌الذکر دارد: «بر طبق نتایجی که پس از بررسی‌های لازم در مفاهیم حروف و کلمات آیه منظور به عمل آمد و با توجه به سوابق تحقیقی علمی موجود متوجه گردیدیم که اقسام مختلف حیوانات خزنده و راهروان روی دو پا و چهارپا دارای بستگی نسلی بوده و با واسطه اقسام از بین رفته از اجداد مشترکی منشعب و متفرع گردیده‌اند. چنین قرابت باعث شده که با اختلاف نمایانی که حیوانات مذکور داشته و از نظر بعضی صفات طبیعی از هم متمایز هستند» (سحابی، ۱۳۴۴: ۶۳).

نویسنده کتاب «در خدمت و خیانت روشنفکران» در خصوص ویژگی‌های مثبت و منفی روشنفکران مواردی را توضیح و اشاره دارد کسانی که می‌خواهند روشنفکر باشند بایستی ویژگی‌های ذیل را داشته باشد: «چه کسانی نمی‌توانند به قلمرو روشنفکری درآیند: کسی که در بند تن و شکم است. چه به معنی طبقات استثمارشونده بگیریم که عمری در جستجوی لقمه نانی می‌دوند و تمام هم‌وغمشان صرف این می‌شود که شکم خود و فرزندان و بستگان خود را سیر کنند. چه به معنی آن دسته از مردم که مرکز عالم خلقت را اسافل اعضای خویش می‌دانند و گر چه فرصت و امکان اندیشه را هم دارند اما کاری با اندیشه ندارند. کارگر و زارع و پیشه‌ور در مقوله اول جا می‌گیرند که جبر معیشت هرگز فرصت تفکر در لاهوت و ناسوت را نمی‌یابند؛ و این خود ننگ بشریت فعلی که معنی زندگی اکثریت عظیم افراد خود را تا آن حد کاسته که عمری بنده شکم باشند یا مزدور معاش و آدم بی‌غم و خوش‌گذران و خوش‌نشین و عیاش در مقوله دوم جا می‌گیرد. دوم کسی که دربند تعصب است. خواه تعصب مذهبی خواه سیاسی» (آل احمد، ۱۳۴۷: ۳۲).

جدول شماره ۶: سیاست‌ها

سیاست و خیر و شرها در برابر مسائل	کتاب
نگاه منفی و انتقادی به استدلال‌های علما و فقهای اسلام نسبت به رابطه توحید و علم	راه طی شده
نحوه برخورد و مواجهه ایرانی‌ها با غرب	غرب‌زدگی
ویژگی‌های مثبت و منفی روشنفکران	در خدمت و خیانت روشنفکران
مذموم دانستن سیاست برده‌داری و سوءاستفاده‌های متنوع و متعددی که از برده‌ها در شهر و روستاها به عمل می‌آمد	آری برادر چنین بود
سیاست بازگشت به خویش در تاریخ ایران را امری مهم و پسندیده در نظر گرفته شده است.	بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی
انتقاد از مفسرانی که آیه شریفه «فمنهم من یمشی علی بطنه و منهم من یمشی علی رجلین و منهم من یمشی علی اربع» را به شکل نادرست تفسیر می‌کنند	قرآن مجید و تکامل موجودات زنده

(منبع: نگارنده)

پرسش ۷: در کتب «راه طی شده، غرب‌زدگی، در خدمت و خیانت روشنفکران، آری برادر چنین بود، بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی، قرآن مجید و تکامل موجودات زنده»، کدام نظام‌های نشانه‌ای و دانش (معرفت)، مناسب، معتبر و دارای امتیاز دانسته شده است؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» معتقد است گفتمان بشر از ابتدا اعتقاد به خالق بوده است: «از ابتدا سیر طبیعی فطری بشری در طریق اعتقاد به خالق و ترس از عوامل مؤثر غیبی بوده است! متها در اثر جهالت، مخصوصاً قیاس به نفس در وادی ظلمانی شرک و بت‌پرستی سرگردان می‌گشتند. پیغمبری ظاهر می‌شد و قوم خود را پس از مبارزات طولانی شدید از سرایش بت‌پرستی بازداشته در مسیر توحید می‌انداخت. چندی بعد از فوت پیغمبر تعلیمات و تأثیر او به تدریج محوشده بشر مجدداً به مسیر انحراف سرازیر می‌گردید. پیغمبر دیگری مبعوث می‌شد و همان قضیه را از سر می‌گرفت» (بازرگان، ۱۳۳۸: ۷۳).

گفتمان حاکم بر کتاب «غرب‌زدگی» نحوه مواجهه ملت با ماشین است. نویسنده سه‌راه را پیشنهاد می‌دهد یا بایستی مصرف‌کننده باقی بماند. یا باید درهای زندگی را به روی ماشین و تکنولوژی بسته شود یا راه سومی را در پیش بگیریم: «راه سوم که چاره‌ای از آن نیست این است که جان دیو ماشین را در شیشه کنیم. آن را به اختیار خویش درآوردن است. هم چون چارپایی از آن بار کشیدن است.

طبیعی است که ماشین برای ما سکوی پرشی است تا بر روی آن بایستیم و به قدرت فیزیکی آن هر چه دورتر بپریم. باید ماشین را ساخت و داشت اما در بندش نایست ماند. گرفتارش نباید شد. چون ماشین وسیله است و هدف نیست. هدف فقر را از بین بردن است و رفاه مادی و معنوی را در دسترس همه‌ی خلق گذاشتن است» (آل احمد، ۱۳۸۵: ۹۷).

نویسنده در کتاب «آری برادر چنین بود» گفت‌مان حاکم بر این کتاب نفی هرگونه بردگی در جهت ساخت قصر و املاک باشکوه است. نویسنده در این راستا معتقد است: «من بیرون از این تقسیم‌بندی‌ها از این سلسله و نژاد و خویشاوند همدردشان و چون دیگر بار به اهرام عظیم نگریستم. دیدم که چقدر با آن عظمت و شکوه و جلال بیگانه‌ام یا نه. چقدر به آن عظمت و هنر و تمدن کینه‌دارم که همه آثار عظیمی که در طول تاریخ تمدن‌ها را ساخته‌اند بر استخوان‌های اسلاف من ساخته شده است. دیوار چین را پدران برده من بالا بردند و هر که نتوانست سنگینی سنگ‌های عظیم را تاب بیاورد و در هم شکست در جرز دیوار گذاشته شد. دیوار چین و همه دیوارها و بناها و آثار عظیم تمدن بشری این چنین به وجود آمد» (شریعی، ۱۳۵۰: ۴).

گفت‌مان حاکم بر کتاب «بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی» بررسی ویژگی‌های دو قرن اول ایران اسلامی است که تأثیر شگرفی بر فرهنگ، خلق و خوی، رفتار، تمدن، جامعه و ... می‌گذارد لذا مطالعه جامعه‌شناختی این دو قرن برای نویسنده حائز اهمیت است: «در این دو قرن سکوت و شورش به شکل فرهنگ و تمدن، فاحش است؛ یعنی این دو قرن هم بیش از همه ساکت است و هم دو قرنی است که بیش از همه محتویات تاریخ را در بردارد. هیچ دوره‌ای در طول تاریخ ایران شاید پیدا نشود که از لحاظ پژوهش برای یک جامعه‌شناس یا مورخ به اندازه این دو قرن از لحاظ مواردی که در جامعه‌شناسی و تاریخ وجود دارد قابل تحقیق و غنی باشد. علتش هم این است که ما در این دو قرن با جلوه‌های متنوع و مختلف جامعه و تمدن و فرهنگ بشری سروکار داریم. در این دو قرن یک تاریخ آغاز می‌شود و یک تاریخ پایان می‌پذیرد. در این دو قرن یک جامعه به تیپ دیگری منتقل می‌شود. در این دو قرن یک فرهنگ جانشین فرهنگ دیگری می‌گردد. پایه‌های یک تمدن فرومی‌ریزد و پایه‌های یک تمدن جوان ریخته می‌شود و به‌خصوص در این دو قرن ما در برابر حادثه‌ای قرار گرفته‌ایم که کمتر مشابهش در تاریخ وجود داشته است» (شریعی، ۱۳۹۲: ۴۴).

گفت‌مان حاکم در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» مبتنی بر تکامل تدریجی موجودات زنده است. در این راستا نویسنده معتقد است: «نکته مهمی که از مطالعه طبقات زمین و آثار حیاتی آن

دستگیر می‌شود توجه به قرابت و یا پیوستگی نسلی است که در سلسله موجودات زنده به چشم می‌خورد. از مطالعه طبقات پی‌درپی و منظم زمین با تذکر به آنکه هر طبقه دارای اثر جانداران زمان تشکیل آن طبقه است چنین مستفاد می‌شود که به‌طور کلی لایه‌های جدیدتر دارای آثار و شواهدی از موجودات عالی‌تر و «تامل یافته‌تر» است. پس در مطالعه طبقات متولی زمین به پیدایش تدریجی موجودات زنده می‌توان توجه نمود» (سحابی، ۱۳۴۴: ۳۲).

نویسنده در کتاب «در خدمت و خیانت روشنفکران» گفتمان حاکم بر کتاب خود را وضعیت روشنفکری می‌داند: «روشنفکری وقتی امکان حصول می‌یابد که آدمی فارغ از غم فرزندان، نان و جامع و قوت بتواند به سیر در ملکوت پردازد؛ و دست‌کم ساعتی در روز فرصت چنین سیری را داشته باشد؛ و نیز فارغ از امر حاکمان زمینی یا آسمانی و آسوده از ترس بکن‌نکن‌های ایشان جرات چنین سیری یا امکانش را داشته باشد. شاید به این دلیل بوده است که در تعیین حدود مشخصات روشنفکری کسانی از فرنگی‌ها مبنا را بر نوع کاری گذاشته‌اند که آدمی می‌کند؛ و چنان‌که به‌جای خود بیاید روشنفکران را پیش از همه در میان آن دسته از مردم می‌جویند که کار یدی نمی‌کنند؛ یعنی کار فکری می‌کنند یا کار روحی یا کار مغزی» (آل احمد، ۱۳۴۷: ۳۵).

جدول شماره ۷- نظام‌های نشانه‌ای و دانش

کتاب	نظام‌های نشانه‌ای و دانش
راه طی شده	گفتمان اعتقاد بشر از ابتدا به خالق
غرب‌زدگی	گفتمان نحوه مواجهه ملت با ماشین
در خدمت و خیانت روشنفکران	گفتمان وضعیت روشنفکری در ایران
آری برادر چنین بود	گفتمان نفی هرگونه بردگی در جهت ساخت قصر و املاک باشکوه
بازشناسی هویت ایرانی- اسلامی	گفتمان بررسی ویژگی‌های دو قرن اول ایران اسلامی که تأثیر شگرفی بر فرهنگ، خلق و خوی، رفتار، تمدن، جامعه و... می‌گذارد
قرآن مجید و تکامل موجودات زنده	گفتمان تکامل تدریجی موجودات زنده

(منبع: نگارنده)

نتیجه‌گیری

هدف اصلی مقاله حاضر تحلیل محتوای آثار گفتمان روشنفکران دینی با استفاده از روش نظریه

تحلیل گفتمان جیمز پل جی بود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد با توجه به هفت سؤال نظریه جیمز پل جی در آثار و کتب گفتمان نواندیشان متجدد در سؤال نخست نویسندگان مفاهیمی همچون توحید، عبادات، قیامت، رویدادها، وقایع تاریخی زمین‌شناسی، بررسی جریان‌ها و رویدادهای سیاسی و اجتماعی یک کشور، قیام‌های ملی در دو قرن اولیه اسلام را از لحاظ فکری و مسلحانه و ایران از دوره اسلام تا به حال، تضاد و کشمکش میان غرب و شرق و دادگی شرق نسبت به محصولات غرب، استعمار کردن آفریقا توسط غربی‌ها، ریشه‌های بیماری غرب‌زدگی، وابستگی ارتباط شرق با غرب و رنج و مشقت کشیدن بردگان جهت ساخت اهرام مصر را مهم و برجسته ساخته است.

در سؤال دوم مفاهیمی همچون دنیاپرستان، خداپرستان، حضرت نوح، حضرت ابراهیم، حضرت یوسف، حضرت محمد (ص)، حضرت مسیح، پیغمبر آری، موجودات واسط، مهره‌داران فسیل، ماهی‌ها، ذوحیاتین یا دوزیستان، خزندگان، پرندگان، پستانداران، ابوذر غفاری، ابوعلی سینا، حلاج، ناسیون، ملیت، الیناسیون انسان، ممالک غرب، ممالک شرق، آدم غرب‌زده و امام علی (ع) و پرویز خرسند را به عنوان یک هویت نشان می‌دهد. در سؤال سوم رابطه دسته متدین و دسته متجدد، رابطه پیغمبران با فلاسفه و دانشمندان، قیاس الهام هنرمندان و وحی پیغمبران، رابطه جامعه و دین، رابطه میان کیفیت تکامل حیوانات، تأثیری که نهضت ادبی بر اقلیت کوچک و اکثریت بزرگ می‌گذارد، تقابل میان ممالک غرب و شرق و سبک زندگی متضاد و مختلف آن‌ها از یکدیگر، نحوه برقراری ارتباط میان غرب و شرق، نخستین گنبدی‌ها در خصوص نحوه ارتباط میان شرق و غرب و میزان تأثیر، سلطه‌پذیری شرق در مقابل غرب و ارتباط میان نژادها و سرزمین‌ها را توضیح می‌دهد.

در سؤال چهارم برقراری پیوند میان اشیاء و پدیده‌ها همچون ریش، عبا عمامه، انگشتر، بت‌پرستی، ارواح، روابط و تأثیرات دو نژاد سامی و آریایی، پیوند میان رسمیت و ضرورت با مقام روحانیت، تضاد و قیام ایرانیان علیه اعراب، الیناسیون فکری و اندیشه روشنفکران، پیوند معنادار میان واژه غرب‌زدگی با واژه‌های همچون وبازدگی، گرم‌زدگی، سرمازدگی و سن‌زدگی، پیوند معنادار میان واژه غرب‌زدگی با واژه‌های همچون وبازدگی، گرم‌زدگی، سرمازدگی و سن‌زدگی، تأثیر حضور تراکتور و ماشین بر روابط میان کشاورزان و روستائینان، داشتن ماشین و تأثیر آن بر بی‌خانمانی و مشکلات غیرقابل پیش‌بینی آن برای مردم، پیوند میان ابزارهای دستی و قدیمی روستاها با ماشین‌آلات جدید شهری و تضادهای هویتی و فکری و فرهنگی را شرح می‌دهد.

در سؤال پنجم کنش معطوف به دنبال کردن اهداف انبیاء، کنش مراحل سه‌گانه انبیاء، کنش و

واکنش‌های ذی‌نفعان نسبت به علوم جدید، تنازع میان روحانیون و متجددین و کنش و واکنشی این دو گروه، کنش و واکنش‌های موجودات زنده نسبت به محیط زندگی خود و ارتباط آن با تکامل، قیام ملی علیه خلافت عرب در ایران در دو قرن اولیه اسلام به‌عنوان یک کنش، کنش اجتماعی و سیاسی ایرانیان در قرون اولیه اسلامی به اشکال گوناگون، کنش روحانیت شیعه در حرکت‌های انقلابی، کنش منفعلانه روحانیت در نهضت ملی پس از شهریور ۱۳۲۰، الزامات و کنش‌های که مردم در مواجهه با شهرنشینی، کنش‌های ناشی از غرب‌زدگی مردم در برابر مسائل شهری، کنش حضور زنان در اجتماع در جوامع شهری غرب‌زده با مناطق روستایی سنتی و کنش فرعون‌ها، قدرتمندان و زورمندان تاریخ از بردگی جهت ساخت گورها به سمت بردگی به‌منظور ساخت قصرهای عظیم را توضیح می‌دهد.

در سؤال ششم توصیف خیر و شرهای گروه متدینین و گروه متجددین، انتقاد به دانشمندان غیر خداپرست، نگاه منفی و انتقادی به استدلال‌های علما و فقهای اسلام نسبت به رابطه توحید و علم، نگاه مثبت به پرستش طبیعت توسط بشر، سیاست عوام‌زدگی در اسلام، سیاست بازگشت به خویش در تاریخ ایران، سیاست بیداری و حرکت نوین در جامعه، سیاست نفوذ و دخالت مارکسیسم در زندگی ایرانی‌ها و غفلت روحانیت، سیاست سکوت و سازش روحانیت در مواجهه با دستگاه حاکمیت، سیاست نفی استعمار و امپریالیسم به‌جای سیاست رو آوردن به نفت، انتقاد از نحوه برخورد و مواجهه ایرانی‌ها با غرب، نقد سبک زندگی ایرانی‌ها و بی‌تفاوتی نسبت به هویت ملی و قومی، سیاست خام‌فروشی نفت و عدم آگاهی ایرانی‌ها نسبت به نعمت نفت، توضیح خیر و شرهای که صنعت ماشین برای روستاها و شهرهای ایران، پیامدهای وارد شدن ماشین به شهرها و شکل‌گیری تضاد میان شهر و روستا، سیاست یکجانشینی عشایر، حذف سربازی، شهرنشینی و حذف کمپانی‌ها، نگاه منفی به تمدن، سیاست برده‌داری و سوءاستفاده‌های متنوع و متعددی که از برده‌ها در شهر و روستاها به عمل می‌آمد را مهم و مثبت قلمداد می‌کند.

در سؤال هفتم گفتمان حاکم بر جامعه در خصوص اختراع ادیان توسط پیغمبران، گفتمان بشر مبنی بر اعتقاد همیشگی بشر به خالق، گفتمان مبتنی بر تکامل تدریجی موجودات زنده، گفتمان دو قرن اول ایران اسلامی و تأثیر آن بر فرهنگ، خلق و خوی و رفتار، گفتمان نحوه مواجهه مردم با ماشین و تکنیک و نفی هرگونه بردگی در جهت ساخت قصر و املاک باشکوه مناسب و دارای امتیاز هستند. لذا می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت تحلیل محتوای کتب روشنفکران دینی در فرایند انقلاب اسلامی بر اساس نظریه چیمز پل چی نشان می‌دهد این آثار به دلایلی همچون نگاه انتقادی به

مکاتب و جوامع غربی، ندای بازگشت به خویشتن مبتنی بر آموزه های دینی، جذاب کردن مفاهیم دینی و عمومی به ایدئولوژی انقلابی، تلاش برای بیداری و خودآگاهی جامعه از شرایط سیاسی کشور، حمایت گروه ها و شخصیت های گفتمان مذهبی از مواضع روشنفکران دینی، نقد ایدئولوژی های رقیب مانند مارکسیست و گروه های چپ، برخاست گفتمان جدید نشات گرفته از مفاهیم جامعه ایرانی اسلامی، اهتمام ورزیدن به نقش زن در خصوص مسائل سیاسی و اجتماعی بر اساس آموزه های دینی، انتقاد همزمان از مدرنیته و مذهب سنتی و تاکید بر جنبه های مثبت هر دو دسته توانست به سبب پیوند و آشتی تجدد و دین و نگاه جدیدتری به مسائل سیاسی و اجتماعی، هزاران نفر را سازماندهی، بسیج و انقلابی کند و از خواسته ها، شعارها و مطالبات آنها نمایندگی کند و در فرایند پیروزی انقلاب اسلامی موثر بودند.

جدول شماره ۸- محتوای گفتمان روشنفکری دینی در فرایند انقلاب اسلامی بر اساس نظریه پل جی

هفت وظیفه سازندگی	محتوای گفتمان روشنفکری دینی در فرایند انقلاب اسلامی
اهمیت	نویسندگان گزاره‌های همچون توحید، عبادات، قیامت، رویدادها، بررسی جریان‌ها و رویدادهای سیاسی و اجتماعی یک کشور، قیام‌های ملی در دو قرن اولیه اسلام را از لحاظ فکری و مسلحانه و ایران از دوره اسلام تا به حال را مهم و برجسته ساخته‌اند.
هویت	نویسندگان مفاهیمی همچون دنیاپرستان، خداپرستان، حضرت نوح، حضرت ابراهیم، حضرت یوسف، حضرت محمد (ص)، حضرت مسیح، پیغمبر آیین، موجودات واسط، مهره‌داران فسیل، ماهی‌ها را به عنوان یک هویت نشان می‌دهند.
روابط	نویسندگان رابطه دسته متدین و دسته متجدد، رابطه پیغمبران با فلاسفه و دانشمندان، رابطه جامعه و دین، رابطه میان کیفیت تکامل حیوانات، تأثیری که نهضت ادبی بر اقلیت کوچک و اکثریت بزرگ می‌گذارد، نحوه برقراری ارتباط میان غرب و شرق را توضیح می‌دهند.
کنش	نویسندگان کنش مراحل سه‌گانه انبیاء، کنش و واکنش‌های ذی‌نفعان نسبت به علوم جدید، تنازع میان روحانیون و متجددین و کنش و واکنشی این دو گروه، کنش و واکنش‌های موجودات زنده نسبت به محیط زندگی خود و ارتباط آن با تکامل را توضیح می‌دهند.
پیوند	نویسندگان برقراری پیوند میان اشیاء و پدیده‌ها همچون ریش، عبا، عمامه، انگشتر، بت‌پرستی، ارواح، روابط و تأثیرات دو نژاد سامی و آریایی، پیوند میان رسمیت و ضرورت با مقام روحانیت را شرح می‌دهند.

ادامه جدول شماره ۸- محتوای گفتمان روشنفکری دینی در فرایند انقلاب اسلامی بر اساس نظریه پل جی

هفت وظیفه سازندگی	محتوای گفتمان روشنفکری دینی در فرایند انقلاب اسلامی
سیاست	نویسندگان توصیف خیر و شرهای گروه متدینین و گروه متجددین، انتقاد به دانشمندان غیر خداپرست، نگاه منفی و انتقادی به استدلال‌های علما و فقهای اسلام نسبت به رابطه توحید و علم، نگاه مثبت به پرستش طبیعت توسط بشر، سیاست بازگشت به خویش در تاریخ ایران را توضیح می‌دهند.
نظام نشانه‌ای	نویسندگان، گفتمان حاکم بر جامعه در خصوص اختراع ادیان توسط پیغمبران، گفتمان بشر مبنی بر اعتقاد همیشگی بشر به خالق، گفتمان مبتنی بر تکامل تدریجی موجودات زنده، گفتمان دو قرن اول ایران اسلامی و تأثیر آن بر فرهنگ، خلق و خوی و رفتار را مناسب و دارای امتیاز می‌دانند.

(منبع: نگارنده)

منابع

الف- منابع فارسی

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۶)، مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران، مترجم سهیلا ترابی فارسانی، نشر شیرازه، تهران، چاپ اول.
- آل احمد، جلال (۱۳۴۱)، غرب‌زدگی، تهران، نشر رواق.
- آل احمد، جلال (۱۳۵۷)، در خدمت و خیانت روشنفکران، انتشارات خوارزمی.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۵۶)، کشف اسرار هزارساله، موسسه تنظیم و نشر آثار امام.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹)، صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی، موسسه تنظیم و نشر آثار امام.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۵)، نخبگان سیاسی ایران بین دو انقلاب، چاپ سوم، تهران: قومس.
- اشرف، احمد و علی بنوعزیزی (۱۳۸۷)، طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران، مترجم سهیلا ترابی فارسانی، نشر نیلوفر.
- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۹۱)، «تعاملات سیاسی امام خمینی و مراجع در جریان انقلاب اسلامی»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال نهم، شماره ۳۱.
- امینی، علی‌اکبر (۱۳۸۰)، گفتمان ادبیات سیاسی در آستانه دو انقلاب، تهران: نشر سیرنگ.

- انصاریان، شادی و نگار داوری اردکانی، پارسا بامشادی (۱۳۹۸)، «واکاوی سخنرانی حسن روحانی در مجمع عمومی سازمان ملل متحد در سال ۱۳۹۶ با رویکرد تحلیل گفتمان پل جی»، فصلنامه زبان‌شناسی اجتماعی، دوره ۲، شماره ۴، پیاپی ۶ بهار ۱۳۹۸، صص ۸۱-۶۹.
- بارزگان، مهدی (۱۳۷۷)، مباحث بنیادین: راه طی شده؛ عشق و پرستش ذره بی‌انتها، بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان، انتشارات قلعه.
- خانیکی، هادی و مژگان فراهانی (۱۳۹۴)، «قدرت و پادقدرت جنسیتی در سینمای ایران؛ مقایسه تطبیقی آثار تهمینه میلانی و رخشان بنی‌اعتماد»، زن در فرهنگ و هنر، دوره ۷، شماره ۲.
- سلطانی، علی اصغر (۱۳۹۱)، قدرت، گفتمان، زبان، نشر نی.
- شریعتی، علی (۱۳۵۰)، آری برادر چنین بود، انتشارات چاپ بخش.
- شریعتی، علی (۱۳۹۲)، بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی، انتشارات سپیده باوران.
- صالحی نجف‌آبادی، نعمت‌الله (۱۳۵۰)، شهید جاوید، چاپ چهاردهم، نشر امید فردا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰)، نهضت‌های اسلام صدساله اخیر، نشر صدرا.
- مهرآیین، مصطفی (۱۳۸۹)، درس گفتار تحلیل گفتمان، تهران: موزه ملک.
- یورگنس، مهاریان و لوییز فیلیپس (۱۳۸۲)، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران، نشر نی.

ب- منابع لاتین

- Gee, J, P. (2014). How to do discourse analysis: a toolkit (2nd ed). New York, NY: Routledge.
- Gee, J, P.(2000). An Introduction To Discourse Analysis. Theory and Method. Fourth Edition. Rutledge, NY.
- Gee, J, P. (2018). Introducing discourse analysis: From grammar to society. New York. NY: Routledge.
- Gee, J, P, (2008). Social linguistics and literacies: ideology in discourses. London. Routledg.